

Artikel

ROUW EN ONHERSTELBAARHEID: TROOST VINDEN BIJ AGAMBEN

Anke Snoek

Het nut van Agamben?

Agamben staat bekend als een radicale, romantische, zelfs nihilistische, filosoof met weinig praktische gebruikswaarde. Zijn recalcitrante, onrealistische filosofie ten tijde van de covidpandemie vonden sommigen zelfs schadelijk. Echter, ik vond grote troost in zijn filosofie ten tijde van diepe persoonlijk wanhoop. Terwijl veel mensen met praktische oplossingen kwamen, vond ik troost in Agambens begrip van onherstelbaarheid, radicale onherstelbaarheid.

Deze tekst is een persoonlijk relaas. Eigenlijk heb ik niet veel op met de tendens van het munten van je persoonlijke leven in professionele teksten. Soms doen dit soort teksten mij exhibitionistisch en neoliberal aan, alsof alles maar bruikbaar en nuttig moet zijn, ook ons privéleven. Ik geloof daarentegen in het belang van het afschermen van een privéruimte. Echter, waarover ik nu ga schrijven is een van de intiemste momenten uit mijn leven, het overlijden van mijn ongeboren kind halverwege de zwangerschap. Het is nog steeds, ruim zeven jaar later, ongelooflijk moeilijk voor mij om hierover te spreken of schrijven. Waarom doe ik het dan toch? Omdat dit voor mij is waar filosofie om draait. Filosofie gaat fundamenteel over leven en dood, over liefde. Ze helpt ons woorden te vinden op momenten dat we zonder taal zitten. Filosofie is waardevol omdat ze nieuwe perspectieven kan openen op momenten dat we het gevoel hebben voor een blinde muur te staan. Filosofie helpt ons te leven op momenten dat we niet weten hoe we moeten leven.

Rouw

In 2016 kreeg mijn vader de diagnose ALS. Het was een snelle variant. Het ene moment liep hij nog dagelijks een hardlooprondje van 10 kilometer, een paar maanden later zat hij in een rolstoel, een half jaar later was hij dood, 61 jaar oud, en tot de diagnose superfit. Een paar jaar daarvoor stond hij nog boven op de Machu Picchu.

Toen ik wist dat mijn vader ging sterven, schafte ik een groot aantal boeken aan over rouw. Ik ben een lezer, en zo bereidde ik me voor op de rouw die ik zou ervaren. Toen hij overleed, dacht ik: 'Zo voelt het dus'. Maar eigenlijk wist ik nog

weinig over rouw. Ik was niet heel hecht met mijn vader, en ook al miste ik mijn vader wel en vond ik zijn overlijden een ingrijpende gebeurtenis waar ik verdriet over voelde, toch ging het leven al snel weer door.

Er zijn verliezen waar we weer overheen komen. We rouwen een aantal dagen of weken, accepteren het verlies en gaan door met ons leven en denken af en toe met weemoed terug aan wat we verloren zijn. Maar er zijn ook verliezen waar we eigenlijk nooit overheen komen. Deze verliezen breken ons leven in een ervoor en erna. Deze verliezen doen onze fundamenten wankelen. We raken onze bestemming, onze kaart en kompas kwijt, en we blijven achter in een woestenis van leegte, en geen idee hoe we deze over moeten steken. Er zijn verliezen waardoor we opnieuw moet leren leven en onszelf uit moet vinden omdat we door het verlies van de ander ook onszelf verliezen. Een dergelijk verlies trof mij kort na het overlijden van mijn vader.

Een paar maanden na het overlijden van mijn vader werd ik zwanger. Ik bleek zwanger van een tweeling, en de zwangerschap verliep voorspoedig. Echter, bij de twintigwekenecho bleek een van de kindjes ernstig ziek, en vond er met spoed een medische ingreep plaats, waarbij mijn andere kindje overleed. Mijn kindje overleed, in mijn buik, live op de echo, terwijl ik niets kon doen om hem te beschermen, hem te redden. Niets had mij voor kunnen bereiden op het verdriet dat ik toen voelde. De eerder gelezen boeken bleken zinloos. De grond onder mijn voeten verdween, en maandenlang viel ik in een leegte.

Verdere schade: de reactie op verlies

Vallend in mijn verlies, zocht ik naar houvast en troost. Echter, mij wachtte de volgende negatieve ervaring: hoe eenzaam rouw is, en hoe slecht de meeste mensen toegerust zijn in het omgaan met dood. Onze huidige cultuur is sterk positivistisch, en zoals Hegel omschrijft, onze cultuur gaat uit van een dialectische beweging waarin we door het slechte naar het goede heen moeten. Dit gedachtegoed, dat ook een kern is van het christendom, is een fundamentele basis van onze westerse DNA. Er is een grote maatschappelijke druk om je ongeluk te transformeren in iets positiefs, om te triomferen over rouw, en terug te komen als een beter mens. De maatschappelijke verwachting is dat je je tragedie ombuigt in een positief verhaal met een happy end, dat anderen tot inspiratie kan dienen.¹ In onze maakbare samenleving zijn mensen meer geïnteresseerd in veerkracht dan in de contingentie van het bestaan, de willekeur waarmee ongeluk ons treft.² Mensen kunnen moeilijk omgaan met het trage, cyclische, onvoorspelbare en vooral hardnekkige van rouw. Vooral bij het verlies van een kind. Mensen willen troosten, helpen. Maar dat veronderstelt ook dat de rouwende zich moet laten helpen in het positivistische beeld dat anderen hebben. Lukt dat niet, dan spreekt de DSM-V, de bijbel voor het diagnosticeren van psychische stoornissen, al snel van een ‘Persisterende Rouwstoornis’. Als mensen na 12 maanden nog rouwen, kan deze diagnose gesteld worden. Ook de beroemde

rouw-stadia van Elizabeth Kübler-Ross' kunnen in deze traditie gezien worden: rouw is iets wat moet worden opgelost.³

Rouw is persoonlijk. Mijn artikel is geen normatief oordeel naar mensen die wel hun verdriet weten om te buigen naar een inspirerende nieuwe bestemming in hun leven. Ik wil alleen zeggen dat het mij niet lukte. Soms volgt er geen happy end na ellende. Soms maakt trauma je niet sterker, maar maakt het je vooral kapot.

Een centraal punt in Agambens filosofie is te laten zien dat dit positivistische, dialectische schema over zijn houdbaarheidsdatum is. Een antwoord op het dwingende narratief van positivisme, vond ik in Agambens concept van 'onherstelbaarheid', dat hij introduceert in *The Coming Community*. Hoewel Agamben zelf het onherstelbare nergens koppelt aan rouw en verlies, vond ik in mijn rouw veel herkenning in zijn uitwerking van dit begrip. In deze herkenning vond ik op drie manieren troost. Maar voor ik dieper inga op Agambens concept van onherstelbaarheid, zal ik eerst de context schetsen waarin Agamben het begrip onherstelbaarheid ontwikkelt.

De samenleving die moet komen (*the Coming Community*)

Agamben introduceert het begrip van onherstelbaarheid in *The Coming Community*, een van zijn naar mijn mening mooiste, meest poëtische boeken. *The Coming Community* staat in een traditie boeken waarin filosofen een gemeenschap proberen te denken voorbij een metafysische wereldopvatting. Metafysica is een vorm van essentiedenken, en zoekt het echte zijn voorbij zijn verschijningsvormen. Centraal in de metafysica is het verklaren van de natuur (fysica) vanuit transcendentie (meta). Hoe komt het, vroeg Plato zich bijvoorbeeld af, dat we al die verschillende bomen – eiken, wilgen, dennen, berken – toch allemaal boom noemen? Er is blijkbaar een soort transcendent beeld, een essentie, waardoor we al deze bomen herkennen als bomen. Maar hoe ziet dit beeld eruit, en wat is de centrale eigenschap van het ding waardoor het tot een bepaalde categorie behoort?⁴ De metafysica gaat er dus van uit dat achter de verschijningsvorm van dingen, een ware aard ligt, dat er achter de werkelijkheid een andere werkelijkheid is die 'echter' is. Datgene wat achter het fysieke ligt – de inhoud, de aard – wordt als zuiverder gewaardeerd dan de vorm, oftewel datgene wat aan ons verschijnt. De zoektocht van de metafysica richt zich op het 'zuivere zijn' dat afgezonderd moet worden van het zijn zoals dat sec aan ons verschijnt.⁵

Een ander kernidee van de metafysica is een teleologisch wereldbeeld. Teleologie betekent de leer (logos) der doel(einden) (telos). De teleologie gaat ervan uit dat alle dingen een doel hebben en dat ze streven naar verwerkelijking van dit doel. Het bekendste voorbeeld is een eikel die een eikenboom zal worden. Dit doel, dat vooraf gegeven is, is bepalend voor de identiteit. De ware aard van dingen, hun essentie, ligt dus niet in hun huidige existentie, maar in hun transcendente kern, en de vervolmaking van de essentie in de toekomst. Mensen

en dingen worden negatief gedefinieerd, ze ‘zijn wat ze niet zijn, en zijn niet wat ze zijn’.⁶ Ze zijn hun essentie, en niet hun existentie.

Deze zoektocht naar de ware aard en doel wordt vertaald naar identiteitsvraagstukken. Gemeenschappen worden gevormd op basis van een gedeelde identiteit. Dit betekent dat degenen die buiten deze identiteit vallen, buitengesloten worden. Elke vorming van een gemeenschap creëert namelijk een binnen en buiten. Wie zijn ‘echte’ Nederlanders? Wat maakt mensen uniek ten opzichte van dieren, waardoor mensen rechten hebben? Mogen mensen zelf hun genderidentiteit bepalen? Mensen behoren alleen in zoverre tot een gemeenschap als dat ze overeen komen met de kernidentiteit.

Als de metafysica en daarmee dit identiteitsdenken los worden gelaten, wat betekent dit dan voor de gemeenschap? Bataille opende deze discussie door te stellen dat hij een gemeenschap zocht van hen die geen gemeenschap hebben. Jean-Luc Nancy en Maurice Blanchot schreven al een antwoord op deze vraag van Bataille met *The Inoperative Community* en *The Unavowable Community*. *The Coming Community* is Agambens hoopvolle antwoord op deze vraag. Het boek bevat korte, poëtische reflecties over demonen, het vagevuur, taal, Kafka, Tiananmenplein, panty’s, aureolen. En een paar van deze korte fragmenten gaan over het onherstelbare. In wezen is het een boek over liefde en verbinding.

Agambens werk wordt gedragen door een enorm corpus aan literatuur (Nietzsche, Heidegger, Derrida, Foucault), dat stelt dat de metafysica inherent gewelddadig is, en niet het laatste woord kan hebben in de filosofie. Agamben verwerpt in *The Coming Community* de fundamentele ideeën van de metafysica. Hij verwerpt radicaal het idee van een ware identiteit, oorsprong of doel van dingen. Tegenover transcendentie plaatst hij radicale immanentie, het zo-zijn van levende wezens is genoeg, er hoeft geen kern gevonden te worden, en er hoeft geen doel vervolmaakt te worden. Juist in zo-zijn zijn we pure potentialiteit, niet beknot door essentie. Met zo-zijn bedoelt Agamben puur zijn zoals we op dit moment aan de ander verschijnen. Het zo-zijn is niet een essentie die de existentie bepaalt, het is geen eigenschap van het wezen, het is zijn enige modus van zijn. De existentie is de essentie.

De hiervoor beschreven maatschappelijke verwachting dat ellende je een beter mens maakt, dat er in ongeluk levenslessen schuilen, zijn ook metafysische verwachtingen, die mijn ervaring van rouw geweld aandeden. Agambens begrip van onherstelbaarheid gaf me erkenning dat mijn verdriet er mocht zijn, precies zoals het was, zonder een hoger doel te dienen.

Onherstelbaarheid (*irreparability*)

Agamben omschrijft het onherstelbare als volgt: “Het onherstelbare is dat de dingen precies zo zijn zoals ze zijn, in deze of gene modus, zonder remedie overgeleverd aan hun manier van zijn (...) maar onherstelbaar betekent ook dat

er letterlijk geen schuilplaats voor mogelijk is, dat ze in hun zo-zijn absoluut uitgeleverd zijn, absoluut aan hun lot overgeleverd.”⁷

Onherstelbaarheid kreeg in mijn rouw drie betekenissen. Ten eerste, onherstelbaarheid betekent dat je verdriet er mag zijn en dat je dit niet hoeft te transformeren in een of andere levensles. Rouw mag zijn wat hij is, en hoeft geen hoger doel te dienen. Ten tweede erkent onherstelbaarheid ook de uniciteit van je geliefde en de relatie die je tot hem had. Je verdriet valt niet te herstellen door de ene persoon door de andere te vervangen. Ten derde hielp het begrip onherstelbaarheid mij om mijn verlies echt onder ogen te komen, er is geen schuilplaats. Want ik wilde niets liever dan het verlorene herstellen of in ieder geval een schuilplaats vinden voor mijn pijn. Paradoxaal gezien leidde voor mij de erkenning van onherstelbaarheid tot een verzachting in mijn rouw. Juist omdat het niet móest, gebeurde het. Hieronder beschrijf ik deze drie betekenissen meer in detail.

De troost van onherstelbaarheid: je verdriet mag er zijn en hoeft geen hoger doel te dienen

Onherstelbaarheid betekent dat het verlies waarom iemand rouwt, niet hersteld hoeft te worden, het verdriet is zoals het is, en mag er op die manier zijn. Max Porter schrijft over het overlijden van zijn vader toen hij zelf zes jaar oud was: “Laat niemand het wagen het verdriet dat ons is overkomen te vertragen, of te versnellen, of te helen. Wordt het tijd dat we het leven weer oppakken? Het gaat prima zoals het gaat.”⁸

Het onherstelbare is een krachtig antwoord op het verlangen naar transcendentie, verlies hoeft niet getransformeerd te worden in een levensles of hoger doel. Onherstelbaarheid betekent: gezien worden. Je zijn in rouw wordt niet toegedekt met een hoger doel dat misschien vooral anderen geruststelt.

Agamben gaat verder: “... maar onherstelbaar betekent ook dat er voor hen letterlijk geen schuilplaats mogelijk is, dat ze in hun zo-zijn absoluut uitgeleverd zijn, absoluut aan hun lot overgeleverd.”⁹ Is er een mooiere definitie van rouw? Rouw is de ultieme kwetsbaarheid, het volledig blootliggen, zonder mogelijkheid tot schuilen. Prachtig geeft Agamben weer hoe kwetsbaar – zonder schuilplaats – wij zijn in onze liefde, en in onze relatie tot onze geliefde.¹⁰

Ik had nooit verwacht dat mijn rouw zo heftig, langdurig en intens zou zijn. Hij overviel me volledig. “We weten niet hoe we zullen rouwen tot we rouwen” stelt de Nigeriaanse schrijfster Chimamanda Ngozi Adichie na het overlijden van haar vader. Toen mijn eigen vader overleed, een paar maanden voor mijn ongeboren zontje, dacht ik te weten wat rouw was. Maar toen mijn kindje overleed was de ervaring van rouw zo intens, dat deze niet zozeer kwantitatief anders was, maar kwalitatief van een andere orde. En wat ik ook probeerde, ik kreeg geen vat op mijn rouw. Mensen gaven mij tips hoe te rouwen, maar ik had

geen keuze, de rouw overweldigde me en ik kon alleen overleven. Er was geen rouwkunst mogelijk. Dit was het. Hier sta ik, en ik kan niet anders. Pogingen van mijn omgeving om mijn rouw te veranderen gingen voorbij aan de behoefte om gezien te worden in mijn verdriet, in de intensiteit van mijn lijden. Rouw is nauw verwant aan trauma, het is een verwonding, een wond. Het is een afgesneden zijn van je geliefde.¹¹ Gezien worden in deze pijn, dat anderen met je durven te blijven staan op deze plek van verlies, in plaats van deze toe te willen dekken, is helend.

Dit onvermogen om de plek van rouw te verlaten, verwoordt ook de Amerikaanse dichter Archie Simons na het overlijden van zijn broertje:

Ik sta op een stompje
 Van een kind, ikzelf
 of mijn kleine broertje die stierf, en
 schreeuw zo ver ik kan, ik kan deze plek niet verlaten, want
 voor mij is het het waardevolste en het verschrikkelijkste
 het is het leven dat het dichtst bij het leven staat dat
 verloren leven is: het is mijn plaats
 waar ik moet staan¹²

Dit gedicht illustreert mooi Agambens beschrijving van het zonder schuilplaats zijn, het absoluut uitgeleverd zijn aan je lot. Aanmaningen van je omgeving zorgen er niet voor dat je deze plek, die je verbindt met je geliefde, en je tegelijk in je pijn houdt, sneller kan verlaten. Alleen in erkenning voor de onherstelbaarheid, treedt een zachtheid op die helend is, juist omdat zij niet helend probeert te zijn. Onherstelbaarheid lijkt misschien de ultieme vorm van nihilisme, echter, ik ervoer het als erkenning. Wat je is overkomen is onherstelbaar, en je mag staan waar je staat en verdriet hebben voor zolang het duurt.

De Duitse theoloog Dietrich Bonhoeffer verwoordde het als volgt:

Als je van iemand houdt
 en hij ontvalt je
 kan niets de leegte
 van zijn afwezigheid vullen;
 je moet dat niet proberen.
 Je moet eenvoudig aanvaarden
 en volharden, dat klinkt erg hard
 maar het is een grote troost, want zolang de leegte
 werkelijk leeg blijft,
 blijf je daardoor met elkaar verbonden.
 Het is fout te zeggen:
 God vult die leegte.
 Hij vult die helemaal niet,
 integendeel,
 hij houdt die leegte leeg
 en helpt ons
 zo die vroegere gemeenschap

met elkaar te bewaren,
zij het ook in pijn. (...)

In de notie van onherstelbaarheid kon ik dicht bij mijn verloren zoon blijven. Agamben, maar ook anderen, hielpen mij de taal te vinden om te kunnen begrijpen waarom ik wilde blijven staan waar ik stond. Ze hielpen mij een taalplek te creëren waar ik kon blijven staan, zo lang als ik nodig had. Misschien dat er daarom zoveel wordt geschreven over overleden geliefden. Schrijven houdt de plek open.

De troost van onherstelbaarheid: uniciteit van je geliefde en jullie relatie

Rouw gaat in sterke mate over liefde. In een verlangen de rouwende te troosten, zeggen mensen: ‘Gelukkig heb je meer kinderen’, of ‘Wordt het niet weer eens tijd om te daten?’. Het achterliggende idee is dat het verlies hersteld kan worden door de ene mens door de andere te vervangen. Onherstelbaarheid echter, erkent de uniciteit van je geliefde en de relatie die je met deze geliefde verbindt. Na het verlies van haar geliefde Ischa Meijer schrijft Connie Palmén: “Je kan niet over de dood schrijven, zonder over de liefde te schrijven. Een element van liefde is het besef van de volstreekte uniciteit van die ander. Er is niemand zoals hij, en er is niemand zoals hij voor mij. Wat met hem verdween, is onvervangbaar, het verlies is onherstelbaar.”¹³

Agamben opent *The Coming Community* ook met een stukje over liefde en uniciteit. “Liefde is nooit gericht op deze of gene eigenschap van de geliefde (blond zijn, klein zijn, tener zijn, kreupel zijn), maar ze verwaarloost ook niet de eigenschappen ten gunste van een smakeloze algemeenheid (universele liefde): de minnaar wil de geliefde met al zijn predicaten, precies zoals hij is.”¹⁴ Waar we van houden in de ander, is niet een bepaalde eigenschap, maar zijn zo-zijn. Het zo-zijn van de ander is wat ons verlangen wekt.

De mensen die we verliezen, kunnen we niet vervangen. Er zijn misschien andere mensen die soortgelijke eigenschappen hebben als degene die we verloren zijn, we kunnen nieuwe geliefden en kinderen krijgen, maar waar we naar verlangen is het zo-zijn van de ander.¹⁵ Agamben noemt dit ‘onverschillige singulariteit’, *whatever singularity*. ‘Whatever’ (quodlibet) verwijst enerzijds naar de gewoonheid die deze eigenschappen kunnen hebben, maar Agamben geeft ze inherent betekenis: *quodlibet* betekent niet, ‘het zijn dat er niet toe doet’, maar ‘het zijn dat er altijd toe doet’. Het zo-zijn van de ander kan bestaan uit allerlei banale eigenschappen, maar in zijn zo-zijn is de ander een singulariteit, iets unieks dat buiten de normale orde staat en tegelijk heel gewoon is. Het zo-zijn is meer dan de optelsom van de losse eigenschappen.

Voor een buitenstaander is de verlorene misschien een verzameling van eigenschappen die vervangen kan worden. Voor de rouwende is het een

ondraaglijk verlangen naar een verloren zo-zijn. Zoals Palmén schrijft: ‘er is niemand zoals hij voor mij’. Rouw is liefde, verlangen dat nergens meer heen kan. Het verlies dat mij is overkomen, is onherstelbaar. Onherstelbaarheid erkent ook dat het verlies mij blijvend – onherstelbaar – veranderd heeft.

Het simpelweg zo-zijn, en de onherstelbaarheid en de rol van liefde om dit te tonen, wordt ook mooi weergegeven in het volgende gedicht ‘Het is wat het is’ van Erich Fried.¹⁶

Het is onzin
zegt het verstand
Het is wat het is
zegt de liefde

Het is ongeluk
zegt de berekening
Het is alleen maar verdriet
zegt de angst
Het is uitzichtloos
zegt het inzicht
Het is wat het is
zegt de liefde

Het is belachelijk
zegt de trots
Het is lichtzinnigheid
zegt de voorzichtigheid
Het is onmogelijk
zegt de ervaring
Het is wat het is
zegt de liefde

Ik zeg tegen mijn dochtertje: ‘In ons gezin mag iedereen zijn wie hij is’. Waarop zij antwoordt ‘Dus Daniel mag ook dood zijn’. Ze spreekt met een wijsheid die ik nog niet onder ogen kan zien. Haar woorden geven hem een plek in ons gezin, maar wel als overledene, iets wat ik nog niet kon accepteren. Onherstelbaarheid betekent dus ook: accepteren dat je je geliefde niet meer tot leven kunt wekken.

De troost van onherstelbaarheid: je verlies in de ogen kijken

Onherstelbaarheid betekende voor mij erkenning van mijn rouw, mijn rouw was gerechtvaardigd, want mijn verlies was onherstelbaar, mijn geliefde die ik verloren had, kreeg hiermee ook erkenning dat hij waardevol was, onvervangbaar, een singulariteit. Onherstelbaarheid gaf woorden aan de kwetsbaarheid van mijn rouw, er is geen schuilen mogelijk. Zo is het.

Onherstelbaarheid kreeg, naarmate de jaren verstreken, voor mij nog een extra betekenis. Onherstelbaarheid betekent ook: accepteren dat je je geliefde niet meer tot leven kunt wekken. Cognitief wist ik dat het overlijden van mijn geliefde onomkeerbaar is, maar het verlangen naar hem was zo groot, dat ik onder de oppervlakte van mijn bewustzijn voortdurend koortsachtig op zoek was naar een manier om hem terug te krijgen. Het was een oerkracht die jaren in mij woedde onder de cognitieve laag. Dit verlangen naar het verlorene, zorgt dat de tijdsbeleving en rouw geheel anders verlopen dan in het leven om je heen. Rouw is leven in een gestolde tijd.¹⁷ Rouw is zoeken naar manieren om de tijd terug te draaien terwijl deze gestaag vooruit gaat en je verder weg brengt van je geliefde, van het moment dat jullie voor het laatst samen waren.

Het verlangen naar het ongedaan maken van de dood is ook een centraal thema in de mythe van Orpheus en Eurydice. Orpheus is een ongekend begenadigd zanger en lierspeler. Als zijn geliefde Eurydice overlijdt na een adderbeet, bedenkt hij een gewaagd plan. Hij daalt af in de onderwereld en smeekt, al zingend, de god van de onderwereld Hades om hem zijn vrouw terug te geven. Zijn muziek is zo prachtig dat ze Hades ontroert. Hades besluit hem te herenigen met Eurydice, op één voorwaarde, hij mag als hij terugloopt uit de onderwereld niet omkijken of zij hem wel volgt. Helaas kan hij zich niet bedwingen en kijkt hij, vlak voordat ze boven zijn toch om, en verliest hij haar voor altijd. Deze mythe laat schrijnend zien hoe groot ons verlangen is naar een overleden geliefde, en hoe tevergeefs.

Toon Tellegen schreef het volgende gedicht over zijn overleden broer:

Mijn broer stond plotseling achter mij,
tikte op mijn schouder en zei:
'ik ben dood'
hij verdween, ik weet niet waarheen,
maar even later stond hij daar weer en vroeg:
'je gelooft me toch wel?'
'ja,' zei ik, 'ik moet wel'
hij verdween opnieuw,
maar hij was nog niet weg of hij stond er wéér,
'ik ben het echt,' zei hij, 'echt dood'
'ja,' zei ik, 'ik weet het, je bent echt dood'
het was op een ochtend in maart,
de zon scheen, er zaten knoppen aan de prunus en de kastanje,
een hond blafte
en weer stond hij achter mij, (...)
hij bleef daar staan, mijn broer,
hij was niet dood.¹⁸

Joan Didion beschrijft het jaar nadat haar man plotseling dood neervalt als 'het jaar van het magisch denken', waarin ze haar man tot leven probeert te wekken. Ook Auke Hulsts *De Mitsukoshi Troostbaby Company* draait om het verlangen de

doden tot leven te wekken. Honderden bladzijden lang probeert de hoofdpersoon het kind dat zijn ex-partner aborteerde weer tot leven te wekken. Hiertoe onderneemt de hoofdpersoon meerdere complexe tijdreizen in de hoop dat andere keuzes in het verleden tot een ander resultaat in de toekomst leiden. Bij elke tijdreis moet de hoofdpersoon de oude versie van zichzelf ombrengen, zodat er niet meerdere versies van hem tegelijk rondlopen. Echter, elke poging om het kind tot leven te wekken faalt. Uiteindelijk koopt de hoofdpersoon een haast levensecht robotkind dat ontworpen is met DNA van zijn ongeboren kindje. Helaas leidt dit in plaats van de gewenste verlossing tot nieuwe tragedies. De boodschap van Hulst lijkt duidelijk: de overleden geliefde is voor altijd verloren, onherstelbaar.

Onherstelbaarheid betekent dat er geen remedie is.¹⁹ Geen weg terug en geen vlucht voorwaarts. De enige optie die overblijft is het verlies onder ogen komen. Pas toen ik kon accepteren dat mijn geliefde zoon echt overleden was, zonder remedie, voelde ik hem voor het eerst op een nieuwe manier nabij. Paradoxaal genoeg zat voor mij in het onherstelbare acceptatie. En ook hier komt een ander citaat van Agamben dicht bij mijn ervaring: “Wat verandert zijn niet de dingen zelf, maar hun grenzen”.²⁰ Mijn geliefde is nog steeds dood, zijn dood is onherstelbaar, maar ik kan hem weer nabij voelen. De band die verbroken leek, gaat op een andere manier door. Maar deze andere band kon pas verschijnen toen ik zijn dood onder ogen kon zien.

Het besef dat herstel niet mogelijk was, hielp, paradoxaal genoeg, om een andere relatie te krijgen, met mijn geliefde die ik verloren was. Nadat iemand overlijdt, verdwijnt de relatie niet, maar krijgt deze een andere vorm. Je bent nog steeds moeder van, kind van, zus van, vriendin van. In *Observaties van rouw*²¹ beschrijft de Britse auteur C.S. Lewis een omkering in zijn rouwproces. “En opeens, op het moment waarop ik het minste om H. rouwde, herinnerde ik me haar het helderst. Het was iets wat (bijna) beter was dan een herinnering; een ogenblikkelijke, onbeantwoordbare impressie. Om te zeggen dat het een ontmoeting was gaat misschien te ver. Echter, er was iets in het gebeuren dat me verleidde om deze woorden te gebruiken. Het was alsof met het verlichten van het verdriet een barrière werd opgeheven.”²² Lewis stelt dat het overlijden van een geliefde niet de onderbreking is van een liefde, maar een van de fasen. De dood is een universeel en integraal onderdeel van onze ervaring van liefde. Toen hij dat eenmaal beseftte, voelde zijn vrouw hem veel nabij, was zij er gewoon als een ontegenzeggelijk feit, een zo-zijn. Deze ervaring van Lewis komt dicht bij Agambens definitie van liefde: “Iemand zien, enkel in zijn zo-zijn, onherstelbaar, ..., dat is liefde”. Ook na de dood van je geliefde blijft dit van kracht. Deze relatie kan door geen dood tenietgedaan worden, het onherstelbare is onvernietigbaar.

Ook Toon Tellegen beschrijft in het loslaten van metafysische categorieën als dood en leven en het radicaal accepteren van het zo-zijn, een nieuw gevonden vrijheid met betrekking tot zijn overleden broer:

Mijn broer was de seringboom achter in onze tuin. De seizoenen kwamen en gingen.

Hij ging dood en werd weer levend, liet mij de as zien waaruit hij herrees, maar ook de steen op zijn graf, waarop stond: Hij ruste in vrede...

Mijn broer en vrede... Als het oorlog was en ze wilden vrede sluiten, moesten ze in elk geval mijn broer erbuiten laten.

Op een dag in september bleek er een perzik aan hem te groeien.

Mijn moeder was jarig.

Vol verbazing stonden de gasten om hem heen.

De notaris (...) zette zijn bril op, bekeek de perzik van dichtbij, deed een stap achteruit en zei: 'Als er aan een sringenboom een perzik groeit is het geen sringenboom.'

Alsof hij dat kon weten, die kale notaris (...).

Maar iedereen leek het met hem eens te zijn.

Ik stond daar ook. Ik was zes. Ik kon al lezen.

Ik zei: 'Het is mijn broer.'

Ze hadden daar geen weerwoord op.

Als het om mijn broer ging kon alles.²³

In het erkennen van onherstelbaarheid, verschijnt pure potentialiteit. Bijna prijkte er op het geboortekaartje een axolotl, een soort salamander die altijd in het larvestadium blijft. De axolotl komt meerdere malen terug in Agambens werk als symbool van het kind dat altijd kind zal blijven, dat altijd pure potentialiteit zal blijven. En hoewel ik nog steeds liever een levend kind in mijn armen had gehad, is dit wat Daniel is, niets en alles tegelijk.

Zachtheid

In de erkenning van de onherstelbaarheid en singulariteit van je geliefde, in de erkenning van het zo-zijn van rouw, in het onder ogen komen van de onherstelbaarheid van de dood, zat paradoxaal genoeg een bevrijding. Zoals wel vaker in Agambens filosofie leidt radicale immanentie tot transcendentie: "De wereld – in zoverre deze absoluut, onherstelbaar profaan is – is God".²⁴ Onherstelbaarheid is genade, stelt de filosoof Arthur Willemse in zijn beschouwing van Agambens begrip.²⁵ Juist in het zo mogen zijn, zonder een hoger doel te dienen, juist in het zo-zijn zonder remedie, opende zich een nieuwe relatie met de verlorene.

De radicale immanentie van het onherstelbare bevat voor Agamben een messiaanse omkering. Agambens werk zit heel dicht op een millennia oude traditie van het Joodse messianisme. In lijn hiermee draait ook Agambens messianisme niet om het herstellen van wat verloren is. In Agambens messiaanse tijd valt de wereld die gered wordt volledig samen met de wereld die onherroepelijk verloren is. Hij haalt een parabel van Benjamin aan over het messiaanse koninkrijk: "Er is een verhaal in de Hassidim over de nieuwe wereld, dat stelt dat alles daar hetzelfde zal zijn als hier. Waar je kamer nu is, daar zal hij ook zijn in de nieuwe wereld; waar je baby nu slaapt, daar zal hij ook slapen in

de nieuwe wereld. Je zal dezelfde kleren dragen als die je nu draagt. Alles zal hetzelfde zijn, alleen een klein beetje anders.”²⁶ In dit kleine beetje anders, zit het hele verschil.

“We kunnen alleen hoop hebben, in zoverre er geen remedie is.”²⁷ “Verlossing”, schrijft Agamben, “is niet de onthulling van een hogere werkelijkheid, maar van het absoluut onherstelbare profane karakter van de wereld. De mogelijkheid van verlossing begint pas op dit punt; het is de redding van het zo-zijn van de wereld.”²⁸ “Verlossing is niet een gebeurtenis ... waarin het verlorene weergevonden wordt. Integendeel, verlossing is het onherstelbaar verloren zijn van het verlorene”.²⁹ “Het punt waarop je de onherstelbaarheid van de wereld ervaart, dat punt is transcendent”.³⁰

Op het moment dat we beseffen dat de dingen zo-zijn, onherstelbaar, verlangen we niet meer naar redding, proberen we niet meer te herstellen. En op dat moment treedt een paradoxale transcendentie op, en kunnen we de relatie met onze overleden geliefde herstellen. In plaats van te verlangen naar wat niet is, zien we wat er is. Op dat moment wordt onze liefde niet meer begrensd door de dood, op dat moment openen zich de grenzen van het verlies.

Als je een geliefde verliest, verdwijnt deze. De positivistische adviezen om je verlies te transformeren in een hoger doel, of je geliefde te vervangen, wissen je geliefde verder uit, ontkennen zijn uniciteit en maken zijn dood middel in plaats van doel op zich. Onherstelbaarheid geeft erkenning en rechtvaardiging, erkenning van het singuliere zo-zijn van je geliefde, rechtvaardiging van het zo-zijn van je rouw, erkenning van je eigen nieuwe zo-zijn. In deze erkenning kan een transformatie optreden waarin je een nieuwe verbondenheid met je overleden geliefde kan ervaren. Deze transformatie kan echter niet als doel gesteld worden. Deze transformatie voltrekt zich op zijn eigen termen, op de eigen termen van de rouwende. Deze transformatie kan niet opgelegd worden, maar treedt als het ware onverwachts op. Deze transformatie is niet instrumenteel, maar existentieel. Deze transformatie is gratie en glorie, op momenten dat we het niet meer verwachten.

Om met Agamben af te sluiten: “Het glorieuze lichaam kan alleen maar het sterfelijke lichaam zijn. Wat verandert, zijn niet de dingen zelf, maar hun grenzen. Het is alsof er iets over hen zweeft, een halo, een glorie.”³¹

Rouw en gemeenschap

Hoewel ik aanvankelijk Agambens begrip van onherstelbaarheid uit de context haalde waarin hij dit ontwikkelde, de context van hoe de komende gemeenschap eruit zou moeten zien, zijn er ook vele raakvlakken met betrekking tot wat de huidige samenleving in haar omgang met rouw kan leren van het concept onherstelbaarheid.

In sommige culturen worden mensen die rouwen als sacraal gezien, omdat zij kunnen communiceren met zowel hun overleden geliefde als de levenden. Ook

ik voelde mij sacraal in mijn rouw, maar eerder als Agambens *homo sacer*, vogelvrij. Ik was zo kwetsbaar in mijn verlies, temeer omdat ik me in een cultuur bevond die deze kwetsbaarheid als een stoornis zag. In zijn boek over de pandemie schrijft Agamben dat de angst voor de dood ons juist zou moeten verbinden, maar dat hij ons verblindt en uit elkaar drijft.³²

Rouw was voor mij eenzaam, ik voelde mij buiten het normale leven staan, dat doorging, terwijl mijn leven jarenlang stilstond. Voor deze stilstand was geen ruimte, en ik zou pas weer toegang krijgen tot de gemeenschap als ik met een positivistisch verhaal kon komen over hoe de rouw me een beter mens had gemaakt. Een positivistisch verhaal maakt het overlijden van een kind voor anderen draaglijk.

Het begrip onherstelbaarheid biedt een antwoord op het maatschappelijke onvermogen om om te gaan met een groot verdriet en de neiging met oplossingen te komen, in plaats van het verdriet er te laten zijn.

Agamben schreef zijn beschouwingen in het licht van hoe een gemeenschap eruit kan zien, die niet uitgaat van metafysische begrippen zoals hogere doelen. Hij beschreef een gemeenschap waarin de dingen mogen zijn zoals ze zijn, een gemeenschap van liefde.

Nabeschuwing: Agamben als stoïcijn

Dit artikel is een persoonlijk doorontwikkeling (*entwicklungsfähigkeit*) van Agambens filosofie van onherstelbaarheid, die mij troost gaf in de rouw om mijn ongeboren kindje. Hoewel mijn lezing in veel aspecten dicht bij Agamben blijft, zijn er ook punten van frictie.

Een punt van kritiek is dat het begrip onherstelbaarheid in de retoriek van het herstelbare blijft, als antithesis, als iets wat niet gelukt is. In mijn geval bood het een goed tegenwoord op de dwingende positivistische cultuur. Echter, hoe zouden we een ander begrip hiervan kunnen denken los van de dialectiek van het herstelbare? Foucault heeft het bijvoorbeeld over *déraison*, de niet-rede. Bataille over het *inconnu*, (het onkenbare), het einde van het mogelijke, de foltering. Allemaal mooie woorden voor rouw.³³

Een verschil waar ik mee worstel is dat Agamben een grotere stoïcijn is dan ik. Agamben citeert in zijn pandemieboek Montaigne dat we bereid moeten zijn de dood overal tegemoet te treden. Dit is geen doodswens, maar een diepgaande waardering van andere waarden dan biologisch overleven.³⁴ Agamben lijkt sceptisch over medische inmenging in het leven, dat als een vorm van biopolitiek of hersteldenken kan worden gezien. Er is een anekdote waarin Agambens goede vriend Jean-Luc Nancy van de artsen te horen krijgt dat hij een harttransplantatie nodig heeft. Agamben is een van de enigen die hem adviseert het niet te doen. Benadrukkend dat hij het niet ironisch bedoelt, merkt Nancy op dat Agamben als persoon exceptioneel is.³⁵ In de anekdote over de harttransplantatie van Jean Luc

Nancy sta ik eerder aan de kant van Nancy dan van Agamben. Als we de dood kunnen voorkomen, lijkt dat me in de meeste gevallen een zeer valide optie. Daniel overleed na een medische ingreep, die echter het leven van zijn tweelingbroertje redde en potentieel het zijne had kunnen redden. Zo radicaal als Agamben is in het afwijzen van biomedische interventies ben ik niet, maar in zijn ethos van liefde vond ik veel troost.³⁶

Dankwoord

Graag dank ik Lieke Taks, die als eerste deze tekst las, en mij de moed gaf deze verder te ontwikkelen. Ten tweede dank ik Laurens ten Kate, die al vanaf mijn eerste verkenningen van Agambens filosofie een waardevolle sparringpartner is, maar bij wie ik ook een luisterend oor vond in mijn verlies. Die mij aanmoedigde om Daniel, mijn dode kind, te belichten in deze tekst, net als in het requiem van Fauré ‘Laat het eeuwige licht hen beschijnen.’ Ten derde wil ik Weren de Vet bedanken, met wie ik al die jaren naar taal heb gezocht om voor onze onafhankelijke verliezen een plek te vinden om te staan. Ten vierde wil ik Caspar van Genuchten bedanken, soms is er ook troost in stilte, en armen die je vasthouden in het donker. Tot slot, een dank aan Sjoerd van Tuinen en Sandra Meeuwssen, voor hun professionele én persoonlijke feedback.

Noten:

- 1 Megan Devine, *It's Ok That You're Not Ok. Meeting Grief and Loss in a Culture That Doesn't Understand* (Louisville: Sounds True, 2017).
- 2 Dorothee Horstkötter and Anke Snoek, ‘Veerkracht En Kwetsbaarheid: Normatief Complex En Maatschappelijk Ingebed’, *Podium Voor Bio-Ethiek*, 30.3 (2023), 45–50.
- 3 Elizabeth Kübler-Ross and David Kessler, *Over Rouw. De Zin van Vijf Stadia van Rouwverwerking* (Amsterdam: Ambo, 2012).
- 4 Giorgio Agamben, *Potentialities: Collected Essays in Philosophy*. Meridian: Crossing Aesthetics. (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1999).
- 5 Agamben, *HomoSacer*, p. 193.
- 6 Giorgio Agamben, *Potentialities: Collected Essays in Philosophy*. Meridian: Crossing Aesthetics. (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1999), p. xii.
- 7 Giorgio Agamben, *The Coming Community, Theory out of Bounds* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993), p. 39.
- 8 Max Porter, *Verdriet is het ding met veren*. (Amsterdam: De Bezige Bij, 2017)
- 9 Agamben, *The Coming Community*, p. 39.
- 10 Agambens citaat over dat er geen schuilplaats mogelijk is, roept associaties op met Luceberts gedicht ‘dat alles van waarde weerloos is’. Lucebert, *Verzamelde Gedichten*. (Amsterdam, Bezige Bij, 2002).
- 11 Zoals in de beroemde dichtregels van Vasalis: ‘en niet het snijden doet zo’n pijn, maar het afgesneden zijn’.
- 12 Gedicht: ‘Paas ochtenden’. Geciteerd in: Jesmyn Ward, *Men We Reaped : A Memoir*. (New York: Bloomsbury, 2013).

- 13 Connie Palmen, I.M. (Amsterdam: Prometheus, 1998).
- 14 Agamben, *The Coming Community*, p. 2.
- 15 Filosoof Arthur Willemse stelt dat Agambens begrip van onvergeetbaar nauw verwant is met onherstelbaarheid. De verloren geliefde is onvergeetbaar. Arthur Willemse, 'The Motif of the Irreparable: Potentiality, Contingency, and Redemption in Agamben's Theology', *Heythrop Journal - Quarterly Review of Philosophy and Theology*, 58.4 (2017), 678–91 <<https://doi.org/10.1111/heyj.12606>>.
- 16 vertaald door Remco Campert
- 17 Thomèse, *schaduwkind* (Amsterdam, Atlas, 2018)
- 18 Toon Tellegen, *De Seringenboom*, (2018). Tellengens broer verdween als tiener op wereldreis. En verdween letterlijk. Er werd verondersteld dat hij overleden was. De ironie van dit gedicht is echter dat de broer decennia later levend weer opdoek.
- 19 Het is niet Nietzsche's amor fati. Je hoeft er niet van te houden.
- 20 Agamben, *Coming Community*, p.91.
- 21 Heel lelijk vertaald als Verdriet, dood en geloof. Een genadeloze zelfanalyse.
- 22 C S Lewis, *A Grief Observed* (London: Faber and Faber, 1961), p.39.
- 23 Tellegen, *de Seringenboom*.
- 24 Agamben, *Coming Community*, p.89.
- 25 Arthur Willemse, 'The Motif of the Irreparable: Potentiality, Contingency, and Redemption in Agamben's Theology', *Heythrop Journal - Quarterly Review of Philosophy and Theology*, 58.4 (2017), 678–91 <<https://doi.org/10.1111/heyj.12606>>.
- 26 Benjamin, Walter, and Gershom Scholem. *The Correspondence of Walter Benjamin and Gershom Scholem, 1932-1940*. (Harvar. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992)p.432.
- 27 Agamben, *Coming Community*, p.101
- 28 Idem, p. 89
- 29 Idem, p.101.
- 30 Idem, p. 105.
- 31 Met dank aan Sjoerd van Tuinen die wijst op de parallel met Benjamins begrip van aura, dat ook singulariteit betekent maar dat tegelijk ook iets is om geprofaneerd te worden.
- 32 Giorgio Agamben, *Epidemie als politiek*, (Amsterdam: Starfish Books, 2021)
- 33 Met dank aan Laurens ten Kate die dit punt onder mijn aandacht bracht.
- 34 Zie ook de mooie blog van Jonathan Lambaerts. <https://criticallegalthinking.com/2020/04/29/the-plague-was-already-present-critique-in-times-of-coronavirus/>
- 35 <https://antinomie.it/index.php/2020/02/27/eccezione-virale/>
- 36 Met dank aan Ype de Boer die deze term introduceert in zijn voorwoord van *Epidemie als politiek*.